

*І.А. Фареній
(м. Черкаси)*

КРЕДИТНІ КООПЕРАТИВИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. невід'ємною складовою соціально-економічного життя українських земель у складі Російської імперії був кооперативний рух, який, об'єднавши в своїх лавах сотні тисяч людей, стояв на захисті їхніх матеріальних інтересів. Серед різних галузей цієї діяльності, одне з провідних місць посідала кредитно-кооперативна. Дослідження історії зародження та становлення в Україні останньої розпочалося вже на початку ХХ ст. М. Мандрикою, перу якого належить декілька розвідок з вказаної тематики ¹. У 1920-х рр. окремі аспекти історичного розвитку цієї галузі кооперативної діяльності вивчав П. Височанський ² і деякі інші науковці ³. В наступний період, аж до 1980-х рр., історія кредитної кооперації дореволюційних часів фактично залишалася поза увагою наукової громадськості. Лише наприкінці минулого століття відновилося предметне дослідження її проблем, внаслідок чого з'явилися праці Г. Губенка, Г. Цибуленка, В. Власенка, присвячені регіональним особливостям її історичного розвитку ⁴.

Впродовж ХХ ст. питання історії кредитної кооперації також розглядалися в узагальнюючих монографіях, зокрема І. Витановича, В. Марочка, В. Половця й ін. ⁵ Певне місце історичному розвитку кредитно-кооперативної діяльності у дореволюційні часи відводили в своїх працях, присвячених періоду непу, І. Івасюк та А. Морозов ⁶.

Хоча й багатоаспектне, однак регіональне за характером або ж у контексті загальних тенденцій кооперативного руху висвітлення становлення кредитної його галузі не можна вважати достатнім. Фактично до нашого часу єдиною узагальнюючою працею з історії останньої в дореволюційну добу є невелика за обсягом і конспективна за викладом матеріалу, видана у далекому 1917-му р. розвідка М. Мандрики "Коротенька історія кредитової кооперації на Україні та на її околицях". Така ситуація відкриває науковцям широке поле для подальшого дослідження кредитно-кооперативного руху в Україні.

Представлена стаття, звичайно, не претендує на вичерпне висвітлення становища кредитної кооперації на початку ХХ ст. Однак вона має на меті з'ясувати всі сутнісні характеристики розвитку кооперативів

відповідної галузі, а саме: соціально-економічні умови їх виникнення, динаміку чисельності, ступінь охоплення своєю діяльністю селянських господарств, значення системи відповідного кредиту для функціонування сільськогосподарського виробництва й матеріального становища широких верств суспільства.

Одним із найпоширеніших способів отримання селянством грошових ресурсів наприкінці XIX – на початку XX ст. були позики. Проблемами сільськогосподарського кредиту переймався цілий ряд спеціалізованих державних, земських і приватних установ. Однак наприкінці XIX ст. найбільш доступним у географічному та організаційному відношенні методом одержання позик було звернення за послугами до лихварів, у ролі яких виступали головним чином заможні селяни, торговці-спекулянти, поміщики.

За оцінками відомого фахівця в галузі фінансів С.В. Бородаєвського, на рубежі XIX – XX ст. до позичок вдавалися близько 65% селянських господарств⁷. Сфера кредитних операцій на селі являла собою складну систему грошово-натуральних відносин. Поряд з грошовими позиками практикувалися й натуральні у формі зерна, кормів для худоби, реманенту тощо. Сплата останніх також відбувалася у найрізноманітніших видах: грошами, відробітками, передачею свого рухомого і нерухомого майна в користування чи у власність кредитору тощо⁸. Звичайно, одна й та ж сама кредитна угода поєднувала як фінансові, так і натуральні зобов'язання сторін та дуже рідко не мала лихварського характеру⁹.

Ілюстрацією укладення і виконання кредитних угод на рубежі XIX – XX ст. може служити характер їх здійснення на Волині. У цьому регіоні були поширені позики в поміщиків за відробітки під назвою “чинш”. Навіть за позичені 8-10 руб. селяни брали на себе зобов'язання працювати на панських нивах один раз на тиждень – 52 дні на рік, за 16–20 руб. – 104 дні. В результаті хлібороб за таку роботу отримував у середньому на день 17 коп. у той час, коли наймані робітники – 20–35 коп. Отже, реальні ставки за кредит в поміщиків досягали майже 200%. Лихварі на Волині брали за позики 15-20%, однак вимагали сплати відсотків наперед у вигляді так званої „вигоди”: 3-4 рази з'їздити в місто за товаром для кредитора, дати курку до столу, кусок полотна, вівса для птиці й ін. Внаслідок таких зобов'язань для селянина-позичальника справжня кредитна ставка сягала до 120%. На відміну від лихварів, заможні селяни кредитували своїх односельчан на умовах, що передбачали передачу їм у користування землі боржника до повернення ним позиченої суми. За оцінками тодішніх експертів, такого роду кредит реально обходився від 75 до 150%. Загалом на Волині лихварські ставки, звичайно, не опускалися нижче 52%¹⁰.

Ще яскравіше висвітлює фінансово-кредитні відносини процес їх здійснення в окремих селах на початку ХХ ст. У селі Орловщина Новомосковського повіту на Катеринославщині хлібороби, внаслідок користування позиками лихварів за 20-40% річних, залишилися без своїх земельних ділянок та змушені були їхати шукати кращої долі до Сибіру¹¹. В селі Дробишеве Ізюмського повіту на Харківщині місцеві багатії брали за наданий кредит у кращому разі 20-30%, а як правило, – 50-60%, в окремих випадках – 120-200%. І це не враховуючи традиційної за такі послуги “віддяки” у вигляді могоричів, відробітків тощо¹². В перші роки ХХ ст. у селі Насташки Київської губернії хлібороби брали позики в лихварів за 80% річних під заставу землі. У разі несплати боргу селяни втрачали свої наділи тільки тому, що в певний період часу їм вкрай потрібно було 20-30 руб.¹³

Альтернативою пануючій кабальній системі кредитно-фінансових відносин були кооперативні форми організації останніх. Вони мали механізми мобілізації грошових ресурсів широких верств населення для подальшого розміщення як кредитів серед тих, хто їх потребував. Паростки кооперативної їх форми з’явилися вже у перші пореформені десятиліття, але поширення не набули: селянам не вистачало соціального досвіду відповідної діяльності. Однак дедалі все більше втягування в сферу товарно-грошових відносин робило невідворотним залучення хліборобів до кредитно-кооперативного руху. Цьому сприяли й позитивні зрушення в правовій базі діяльності кооперативних організацій, що відбулися на рубежі ХІХ – ХХ ст. Так, у червні 1895 р. було видано положення про установи дрібного кредиту. Це передбачало можливість поряд з уже відомими ще з 1860-х рр. ощадно-позичковими товариствами, які формували свої кошти з пайових внесків їх учасників, створення нового виду кредитних кооперативів, статутний фонд яких міг формуватися з позик Державного банку¹⁴. Згодом, у червні 1904 р., з’явилося чергове положення про відповідні установи. Відповідно до нього при Державному банку було створено Управління в справах дрібного кредиту, на яке покладалися завдання з організації, фінансування, ревізії кредитних кооперативів та надання їм інструкторсько-методичної допомоги. Останні повністю звільнялися від промислового податку і гербового збору¹⁵.

Зрушення в правовій базі, поряд з подальшим втягуванням широких суспільних верств у сферу фінансових відносин привели до стрімкого піднесення на початку ХХ ст. в Наддніпрянській Україні кредитно-кооперативного руху. Про це свідчить динаміка зростання кількості відповідних організацій. Якщо на 1900 р. діяло лише 126 ощадно-позичкових та 12 кредитних товариств, то у 1904 р. відповідно – 138 і 85, 1908 р. – 246 та 491, 1913 р. – 599 і 1643¹⁶.

Отже, за перші півтора десятиліття XX ст. кількість відповідних кооперативів зростає більш ніж у 16 разів. Їх члени становили досить велику масу населення. На кінець 1901 р. в лавах кредитних товариств знаходилося не менше 6 тис. членів та в ощадно-позичкових – близько 76 тис.¹⁷ До 1904 р. кількість учасників у перших зростає до 26 тис. і майже 85 тис. у других¹⁸, а до 1908 р. – відповідно більше 210 тис. та 140 тис.¹⁹ На початку 1912 р. кредитні й ощадно-позичкові товариства мали у своєму складі більше мільйона членів²⁰.

Кредитна кооперація загалом була селянською за складом. Напередодні Першої світової війни, за неповними даними, понад 70% членів останньої займалися землеробством²¹. Фактично учасниками її виступали селянські господарства, на забезпечення яких вона і була спрямована. За деякими підрахунками, напередодні Першої світової війни на українських землях у складі Російської імперії кредитні кооперативи охоплювали своєю сферою 57% селянських господарств²².

Мережа відповідних товариств забезпечувала населення позиками, відсоткові ставки яких відзначалися відносною доступністю для погашення. Загалом вони не перевищували 10-12%. Зокрема на Правобережній Україні на 1912 р. у 240 кооперативах із 438 обстежених ставки за позики були встановлені в розмірі від 10 до 12%, у 112 товариствах – від 8 до 10%, у 16 – 6-8%, в 11 – 4-6% та у 59 розміри їх могли в залежності від обставин коливатися²³.

Діяльність кредитної кооперації спрямовувалася на забезпечення виробничих потреб селянських господарств: позички призначалися на придбання худоби, с/г реманенту і його ремонт, купівлю й оренду землі, будівництво різноманітних приміщень тощо²⁴.

Однак повною мірою задовольнити всі потреби в позиках кредитні товариства виявилися неспроможними, оскільки їхні фінансові можливості були досить обмеженими.

Головною причиною цього було жалюгідне матеріальне становище народних мас, з коштів яких формувалися вступні внески і пайові капітали ощадно-позичкових товариств, грошові вклади на зберігання. Власних фінансових ресурсів, акумульованих членами останніх, кредитній кооперації для належних обсягів роботи не вистачало, що змушувало її брати позики. Зокрема основні капітали кооперативних організацій вказаної галузі Подільської губернії на кінець 1912 р. на 21% склалися з позичених коштів, а крім цього, ще більше 1 млн руб. вони були винні Держбанку, земствам та іншим установам. У Таврійській губернії суми боргів кредитних товариств більше ніж у 2 рази перевищували їхні основні капітали²⁵. На Катеринославщині за ситуацією на 1914 р. обороти ощадно-позичкових кооперативів на 51% велися за рахунок позичених коштів²⁶.

Значно суттєвіше, ніж позики, позначалися на фінансовому становищі кредитної кооперації покладені на зберігання до її установ грошові внески населення. Останні формували основну масу її фінансових ресурсів, за рахунок якої вона й здійснювала свої операції. Зокрема в 1908 р. кошти, що поступили по вкладах, становили майже 50% сукупного балансу ощадно-позичкових товариств Київ²⁸. На Чернігівщині за ситуацією на кінець 1910 р. внески становили 61% коштів кредитних кооперативів²⁹.

Однак запозичення та вклади не давали можливості задовольняти потреби населення в кредитуванні. Про це зокрема свідчать вибіркові обстеження ощадно-позичкових кооперативів, проведені на початку 1910-х рр. Вони виявили на Правобережжі 228 товариств, яким не вистачало обігових коштів, 71 не мали з належних їх обсягів, і 4 були з надлишком грошових ресурсів. У південних регіонах України вказаних кооперативів було відповідно 186, 52 й 3³⁰.

Внаслідок обмеженості фінансових ресурсів кредитні та ощадно-позичкові товариства, хоч і значно зменшили кількість користувачів лихварськими позиками, однак не змогли суттєво вплинути на позиції відповідного капіталу. Оскільки задовольнити у належних обсягах потреби в кредитуванні всіх бажаючих у кооперації можливостей не вистачало, то клієнтура приватно-фінансових структур залишалася значною. Відсоткові ставки за позики в лихварів практично не зазнали змін. Мережа ощадно-позичкових товариств змогла вплинути лише на ті суб'єкти фінансової діяльності, які за позики брали більше 50% річних, змусивши їх дещо поступитися на користь своїх клієнтів³¹.

Важливим фактором у конкурентному протиборстві з лихварством була й густота кредитних кооперативів. Існуюча мережа останніх була неспроможна повноцінно охопити своїм впливом всю масу селянських господарств. Зокрема в Київській губернії на 1913 р. одне ощадно-позичкове товариство припадало на 1000–1500 дворів. За оцінками тодішніх експертів, для їх повноцінного кредитного обслуговування кількість відповідних кооперативів у регіоні необхідно було збільшити в три рази³².

Недостатня кількість ощадно-позичкових товариств у свою чергу зумовлювала значні територіальні межі їхньої діяльності, радіус якої часто досягав 10–25 верств³³. Географічна віддаленість потенційних користувачів кредиту від місця його надання робила лихварів доступнішим джерелом позик, ніж кооперативні організації. Ця обставина також сприяла збереженню статусу лихварського капіталу, його подальшому паразитуванню на потребах широких суспільних верств.

Хоча докорінно змінити ситуацію на ринку ощадно-позичкових послуг кооперація не змогла, однак члени останньої змогли значно поліпшити

своє господарське становище. Зокрема непоганою ілюстрацією її соціально-економічної ролі для модернізації селянських господарств може бути агротехнічне забезпечення членів Милорадовського кредитного товариства Полтавського повіту. На час свого створення, в 1907 р., 133 його члени мали близько 2 тис. дес., а на 1913 рік розміри їхніх земель володінь досягли майже 2,7 тис. дес., площі посівів зросли відповідно з 1,5 тис. до 2,25 тис. дес., робочої худоби було спочатку 400 голів, а стало 480, кількість корів та бичків збільшилася з 252 до 286, поголів'я дрібної худоби – з 292 до 376. Покращилося і технічне забезпечення господарств. Так, кількість плугів у селян зросла з 96 до 141, сівалок – з 4 до 51, жаток спочатку взагалі не було, а стало 24³⁴.

Гарним прикладом ролі кредитно-кооперативної діяльності для економічного життя сільського населення може бути село Михалковець Волинської губернії. В перших роках XX ст. воно було одним із найбільш розвинених у регіоні й тому його еволюція під впливом створеного тут у листопаді 1904 р. ощадно-позичкового товариства, очевидно, відбиває типову тенденцію соціально-економічного розвитку населених пунктів, охоплених кооперативною діяльністю. На 1905 р. у Михалковці було 80 господарів зі своїми власними будинками, а до 1911 р. їх кількість зросла до 105. Возів на залізних осях у 1905 р. на все село було лише 3, решта їздила на дерев'яних, які згодом зовсім вийшли з вжитку, і до 1911 р. всі вже використовували металеві. За вказаний період кількість віялок у селі зросла з 3 до 97. Також з'явилося 3 кінних молотарки, 12 новітніх плугів та інша техніка, яка повністю замінила саморобні землеробські знаряддя, відомі ще з діда-прадіда. Всі боржники місцевих лихварів змогли розрахуватися за взяті позики, у тому числі й 7 господарів, що з покоління в покоління знаходилися у борговій кабалі. Щоправда, приватний кредит у селі залишився. Але в результаті конкуренції з кооперативом його ставки не перевищували 15%, а натуральні відробітки за позики зникли³⁵.

Слід зазначити, що наведений випадок зниження вартості кредитних послуг лихварів не мав поодинокого характеру, хоч у цілому, як зазначалося, кооперація не змогла суттєво ослабити позиції останніх. Однак добре поставлена робота ощадно-позичкового товариства могла становити серйозну конкуренцію лихварям певної території, а то і взагалі змушувала їх ліквідувати свою діяльність. Так, за ситуацією на 1910 р., у Херсонському повіті, внаслідок поширення кооперативів, ставки за позики в лихварів зменшилися у три рази. У той же період у Бердянському повіті Таврійської губернії завдяки діяльності Андріївського ощадно-позичкового товариства в радіусі 15 верст від нього приватний кредит взагалі зник. Всі колишні лихварі, пересвідчившись у своїй

неспроможності конкурувати з кооперативом, поклали наявні в них кошти на зберігання до його каси³⁶. Подібною була ситуація й у зоні Дзензелівського ощадно-позичкового товариства Уманського повіту на Київщині, де приватні кредитори дедалі частіше приходили до висновку про доцільність внести свої гроші на вклади до кооперативу, а не безперспективно пробувати далі самостійно вести фінансові операції³⁷.

Наведені фати свідчать про великі потенційні можливості кооперації в справі боротьби з лихварством, її спроможність не лише ефективно здійснювати свою роботу, а й у цілому оптимізувати хід операції на ринку кредитних послуг в інтересах широких верств населення – безпосередніх виробників матеріальних благ, мобілізуючи при цьому ресурс приватного сектора.

---

¹ Мандрька Н. Первый кредитный кооператив на Украине // Муравейник. – 1916. – № 46-47, 48-49; Його ж. Коротенька історія кредитової кооперації на Україні та на її околицях. – Катеринослав, 1917.

² Височанський П.Ф. Матеріали до вивчення соціального складу членів дореволюційної кредитової кооперації на Україні // Записки Київського кооперативного інституту ім. В.Чубаря. – 1927. – Т. 2.

³ Див., зокрема: Двадцять п'ять років будівництва сільськогосподарської кредитової кооперації. До 25-річного ювілею життя й діяльності Бердянського с-г. кредитового союзу. 1902–1927. – Харків, 1927.

⁴ Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1998; Губенко Г.Н. Сельская кредитная кооперация на Юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма в начале XX в. // История СССР. – 1981. – № 2; Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті Півдня України кінця XIX – початку XX ст. – Херсон, 1995.

⁵ Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995; Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861–1917 рр.). – Чернігів, 1996.

⁶ Івасюк І. Кредитова кооперація на Україні. – Варшава, 1933; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993.

⁷ Див.: Бородаевский С.В. Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей. – Спб., 1904. – С. 6.

- ⁸ Див.: Подольский И. Кредит в трудовом хозяйстве // *Агрономический журнал*. – 1915. – № 7–8. – С. 65.
- ⁹ *Анцыферов А.М.* Мелкий кредит, его организация и значение в России. – Харьков, 1903. – С. 1 – 2.
- ¹⁰ *Маркович Д.* Краткий очерк развития кооперативов на Волыни // *Украинская жизнь*. – 1913. – №7-8. – С. 62-63.
- ¹¹ *Дописи // Засів*. – 1912.-№3. – С. 32.
- ¹² *П.Ш.* Дробышевские кооперативы // *Хлибороб*. – 1912. – № 11. – С. 637.
- ¹³ *Косточна И.* Как улучшить нашу жизнь // *Хлибороб*. – 1913. – №1. – С. 25.
- ¹⁴ *Хейсин М.* Наше кооперативное право // *Союз потребителей*. – 1908. – № 45. – С. 904.
- ¹⁵ Положение об учреждениях мелкого кредита 7-го июня 1904 года. – СПб., 1904.
- ¹⁶ Підраховано за: Ежегодник России, 1905 г. – СПб., 1906. – С. 328; Ежегодник России, 1910 г. – СПб., 1911. – С. 244, 245, 248; Позичкова кооперація на Україні // *Наша кооперація*. – 1914. – №1. – С. 20; Двадцать пятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах - СПб., 1900. – С. 17-19, 108.
- ¹⁷ Підраховано за: Двадцать восьмой отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1903. – С. 32-33, 44-51.
- ¹⁸ Підраховано за: Ежегодник России, 1905 г. – СПб., 1906. – С. 328.
- ¹⁹ Підраховано за: Ежегодник России, 1910 г. – СПб., 1911. – С. 244-245.
- ²⁰ Підраховано за: Статистический ежегодник России, 1914 г. – Пг., 1915. – XII отдел. – С. 94-97.
- ²¹ Підраховано за: *Л.В-он.* Наша кредитная кооперация по киевской анкете // *Вестник кооперации*. – 1914. – № 6-7. – С. 96.
- ²² *Корнев И.О.* Очерк истории и современного состояния сельскохозяйственной кооперации на Николаевщине. 13 мая 1928 г. Николаев. Рукопись. – Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. 290. – № 2891. – Арк. 32.
- ²³ Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве – К., 1914. – Часть IV. – С. 20-21.
- ²⁴ Див.: *Рыбинский М.* Обзор положения и операций кр. кооперативных учреждений в г.Киеве и Киевской губернии за 1909 год. – СПб., 1911. – С. 7; *Глуценко.* Развитие товарищеских банков в Подільщині за 1909 рік // *Світова зірниця*. – 1910. – № 44-45. – С. 7; *Одер Б.* Кредитная кооперация в Полтавской губ. (на 1 января 1912 года) // *Хуторянин*. – 1913. – № 22-23. – С. 615; *Вавысь И.* Мелкий кредит в Таврической губ. в 1909 г. // *Хроника учреждений мелкого кредита*. – 1911. – № 2. – С. 32; *Лазаренко А.* Положение учр-ний м. к. районе Сумского отделения Гос. банка // *Хроника учреждений мелкого кредита*. – 1911. – № 3. – С. 55-56; *Батуричев Н.* Состояние учреждений мелкого кредита в Черниговской губернии к концу 1913 года // *Крестьянское дело*. – 1914. – № 1. – С. 34.
- ²⁵ Підраховано за: Сведения о состоянии краевых счетов кр. сплотов по губерниям на 1 января 1913 года // *Сплотчина*. – 1914. – № 12. – С. 209.

- 26 Учр-ния м. к. в Екатеринославской губ. // Сплотчина . – 1914. – № 16. – С. 270.
- 27 Кооперативные учр-ния м. к. Киевской губернии в 1908 году // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – № 8. – С. 180.
- 28 Підраховано за: Разное // Сплотчина. – 1910. – № 10. – С. 181.
- 29 *Седлецкий В.* Кредитные кооперативы в Черниговской губ. // Селянин. – 1911. – № 24. – С. 747.
- 30 Кооперация на Всероссийской выставке... – Часть IV. – С. 19.
- 31 Див.: Там само. – С. 15-16.
- 32 *Бойков Н.* Совещание представителей учреждений, содействующих развитию кредитной кооперации в Киевской губ. // Кооперативная жизнь. – 1913. – № 14-16. – С. 21.
- 33 *Л.В-он.* Вказ. праця. – С. 94-95.
- 34 *А.С-й.* Милорадовское кредитное товарищество Полтавского уезда и губернии // Южный кооператор. – 1913. – № 19. – С. 443-444.
- 35 *Маркович Д.* Вказ. праця. – С. 66-67.
- 36 *Тотомианц В.* Кредитная кооперация в России // Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 3. – С. 12, 26.
- 37 *Рыбинский М.* Вказ. праця. – С. 17.